

**Дослідник давньоруських старожитностей Чернігівщини –
Семен Андронович Гатцук**

Л. В. Ясновська

У статті здійснюється спроба визначити роль земського вчителя С. А. Гатцука у вивченні давньоруських старожитностей Чернігівщини на початку ХХ ст. Проаналізовано результати археологічної розвідки на території Новгород-Сіверського Подесення. Зроблено висновок про початок археологічних досліджень городищ на території Чернігівщини та безпосередньо на території Новгород-Сіверського Подесення С. А. Гатцуком.

Ключові слова: С. А. Гатцук, городище, курган, роменська археологічна культура, Новгород-Сіверське Подесення.

Чернігово-Сіверська земля відігравала значну роль в історії Київської Русі. Історія одного з найдавніших князівств Давньоруської держави, висвітлена на сторінках літописів та літературних творів, а також підтверджується «живими» свідками – городищами, поселеннями, курганами та скарбами, вивчення, котрих охоплює понад сто років [15].

Початком систематичних археологічних досліджень на Чернігівщині, можна вважати 70-ті рр. ХІХ ст. Саме друга половина ХІХ ст. відзначається в Росії остаточним оформленням археології як науки. Цьому сприяло утворення Імператорської Археологічної Комісії (1856р.), Імператорського Московського Археологічного Товариства (1864 р.) та проведення Всеросійських Археологічних з'їздів (з 1869 р.), рішеннями котрих було затверджено програму по дослідженню поховальних пам'яток окремих слов'янських племен. Курганні старожитності сіверян, за дорученням Імператорського Московського Археологічного Товариства у 1872 р. починає вивчати уродженець Новгород-Сіверщини Д.Я. Самоквасов [7, с. 63; 8, с. 11]. Потрібно відзначити, що проведена ним у 1873 р., за допомогою губернських статистичних комітетів, своєрідна паспортизація пам'яток на території Середнього Подесення дозволила ввести в

науковий обіг значну кількість не відомих раніш археологічних старожитностей, провести розкопки курганів та узагальнити отримані матеріали. Д.Я. Самоквасовим, хоч і інтуїтивно, але було визначено час існування багатьох досліджених пам'яток. Здобуті матеріали виконували роль яскравої історичної ілюстрації епохи, але він розумів односторонність їх інформації, пояснюючи це відсутністю матеріалів поселень. Д.Я. Самоквасов запропонував використовувати для датування поселень розташовані поблизу кургани та матеріали культурних шарів пам'ятки [9, с. 9–14].

На зламі ХІХ–ХХ ст. відбулося організаційне оформлення історико-краєзнавчого руху на Чернігівщині, провідними осередками якого стали Чернігівська губернська архівна комісія та Ніжинське історико-філологічне товариство. Своїми успіхами вони завдячували насамперед подвижницькій діяльності місцевих аматорів старовини, згодом, на жаль, здебільшого призабутих невдячними нащадками. До їх числа належав і народний вчитель з с. Старі Чешуйки Мглинського повіту колишньої Чернігівської губернії (нині село Мглинського району Брянської області Російської Федерації) Семен Андронович Гатцук. Він уособлював класичний тип краєзнавця-універсала, який з однаковим захопленням досліджував пам'ятки археології, історії, архітектури й етнографії, колекціонував старожитності та антикваріат, книги і рукописи, піклувався про збереження історико-культурної спадщини. «Універсали гетьманов, полковників малороссийских идут на обертки, рушатся, обращаются в груды мусора дворцы, распаиваются ... курганы», – занепокоєно констатував С.А. Гатцук і енергійно намагався зарадити справі [14, с. 115].

Одним із перших він розпочав систематичне обстеження археологічних пам'яток (переважно курганних могильників і городищ давньоруської доби) у межах Мглинського, Суразького й Новгород-Сіверського повітів Чернігівської губернії. Загалом, за незначним винятком, науковий доробок С.А. Гатцука залишився в рукописах. Передусім, це його звіти про розвідки й розкопки, які від Московського археологічного товариства і Імператорської археологічної комісії успадкували відповідно Інститути археології та історії матеріальної культури Російської Академії наук [6].

У працях Московського Підготовчого Комітету до ХІV Всеросійського Археологічного з'їзду Д.Я. Самоквасов разом із П.С. Уваровою в розділі «Материалы по археологии Черниговской губ.»

опублікували зведену інформацію про всі проведені розкопки та випадкові знахідки старожитностей Чернігівської та Полтавської губерній з 1860 до 1905 рр., де знайшлося місце й давньоруським старожитностям Новгород-Сіверського Подесення [11, с. 68; 12, с. 82]. З метою пошуку експонатів для традиційної виставки місцевих старожитностей до чергового з'їзду в Чернігові Д. Я. Самоквасов у 1906 р. розробив спеціальну програму, яка передбачала і проведення археологічних розкопок у Чернігівській губернії [4]. Він же з власних коштів виділив 1000 крб. спеціально для досліджень курганів роменського типу [4, с. 6]. Цю ініціативу Д. Я. Самоквасова підтримало Імператорське Російське археологічне товариство, доручивши у 1907 р. члену Чернігівської губернської вченої архівної комісії С. А. Гатцуку оглянути археологічні пам'ятки середньої течії Десни «и отчасти исследовать древние черниговские городища, для определения их отношения с городищами Дьяково и Роменского типов» [5, арк. 218 зв.]. Він обстежив Новгород-Сіверське, Домотканівське, Ленківське, Горкінське, Псарівське (як з'ясувалося юхнівської культури), Мезинське та Радичівські городища, зафіксував залишки валів і зібрав колекцію речей та кераміки IX–XIII ст. [6, арк. 35–149]. Дослідник обмежився збором підйомного матеріалу, зняттям планів та спостереженням за природними пошкодженнями пам'яток. Розкопки були здійснені у зовсім незначному обсязі.

На жаль, біля с. Стахорщина Новгород-Сіверського повіту в урочищі Чайкін Ліг дослідник не виявив городища, відомого в літературі вже на той час. Звернув увагу С.А. Гатцук на Вагринівське селище, яке, на його думку, могло бути літописним Мельтековим. На селищі була проведена шурфовка, що дозволило отримати фрагменти гончарного посуду та кілька знахідок (пряслице, фрагмент скляної посудини). Саму пам'ятку було датовано XI–XII ст. [6, арк. 41–43, 101].

У ході обстеження площадки Мезинського городища (городище Городок)*, що розташоване у центрі с. Мезин в ур. Городок, С.А. Гатцук зафіксував штучну підрізку – ескарпування схилу на висоту біля «2-х аршин» (1,5 м) [6, арк. 133]. Провести повноцінне шурфування пам'ятки йому не вдалося, оскільки площадка городища була засаджена коноплями. Дослідник обмежився «незначитель-

* Назва пам'яток подана за звітом С.А. Гатцука. У дужках наведено назви городищ згідно сучасному Реєстру археологічних пам'яток Чернігівської області.

ними виемками по сторонам» та оглядом пошкоджень схилу. Згідно його спостережень, потужність культурного шару становила близько 1 м. Підйомний матеріал – кераміка юхнівського часу та епохи Давньої Русі [6, арк. 134–135].

Оглядаючи Радичівське Міщанське городище (городище Радичівське–2), що розташоване на північно-східній околиці с. Радичів і займає мис правого берега р. Десна, дослідник відмітив наявність невеликого рову у західній частині городища. На момент огляду С.А. Гатцуком, площадка пам'ятки була засаджена деревами [6, арк. 142]. Під час обстеження городища, археолог обмежився спостереженням за структурою пошкоджених схилів та збором підйомного матеріалу. У його записах відзначено, що найпотужніші культурні нашарування спостерігаються на краю площадки городища з боку р. Десни. Зібрані артефакти засвідчили, що це багатшарова пам'ятка від часу раннього заліза, роменської доби та Давньоруської держави [6, арк. 142–144].

При огляді площадки Радичівського Хотинського городища (городище Радичівське–3), що розташоване на правому березі р. Десна за 1,5 км на схід від с. Радичів в урочищі Хотинське, С.А. Гатцук зафіксував наявність валу з напільного (південно-західного) боку. На схилі, зі сторони річки, дослідник помітив штучну площадку з правильними горизонтальними та вертикальними лініями, можливо – ескарп [6, арк. 146]. Підйомний матеріал на городищі був представлений уламками ліпних роменських посудин та фрагментами кругових давньоруських горщиків X–XI ст. та XII ст. [6, арк. 147–149].

За два кілометри нижче за течією від с. Радичева в урочищі Московське С.А. Гатцуком було оглянуто ще одне городище – Радичівське Московське городище (городище Московське). Пам'ятка розорувалась селянами [6, арк. 150]. За спостереженнями дослідника, потужність культурного шару на городищі сягала 1 м. Підйомний матеріал – ліпна кераміка раннього залізного віку і роменської культури та кругова часів Київської Русі [6, арк. 150–152].

Обстежуючи Розльотівське городище (городище Нікольське), що розташоване на південь від с. Розльоти, на правому березі р. Десна, в урочище Нікольське, С.А. Гатцук визначив, що потужність культурних нашарувань на пам'ятці сягає приблизно «1 аршин» (0,7 м). Не зважаючи на те, що площадка городища була зайнята діючою церквою та кладовищем, досліднику вдалося зібрати декілька фраг-

ментів ліпної кераміки, які відносяться до юхнівської та роменської культур [6, арк. 133].

Ще одне городище було зафіксоване та обстежено на південній околиці с. Городища – Городищенське городище (городище Городище). За спостереженнями С.А. Гатцука «следов валов, канав не сохранилось» [6, арк. 164]. Під час огляду якого, було зібрано колекцію грубої кераміки та виявлено фрагменти дерев'яних конструкцій. Дослідник припустив, що це залишки захисних споруд [6, арк. 165].

На околицях с. Леньково С.А.Гатцуком було оглянуто Леньківське городище (Киселівка II) і курганний могильник. Розміри городища С.А. Гатцук визначив як «260 x 76 аршин» (184 x 54 м). Із західного напільного боку городища він зафіксував залишки валу та рову. Глибина рову на той час становила «2–2,5 аршин» (1,5–2 м) та шириною близько «15–20 аршин» (15 м) [6, арк. 91]

На городищі С.А. Гатцуком закладено дві «пробні ями» (шурфи). Одна з них знаходилася біля підніжжя мису. В ній були виявлені фрагменти поливного і скляного посуду. Крім того, дослідник визначив, що культурні шари мають «несомненные следы переработки...». У другому шурфі, закладеному в середній частині городища, на глибині трохи менше 1 м С.А. Гатцук зафіксував кістки, каміння і фрагменти кераміки, які були віднесені до «времени горшков Дьякова городища» [6, арк.93]. Це не суперечить сучасним дослідженням, що проводилися протягом 2005–2008 рр. Д.В. Каравайко [2, с. 56]

Крім того, на Леньківському городищі С. А. Гатцук дослідив пошкоджений курган з поховальною роменською урною. У звіті археолог досить докладно подав опис і замальовки обставин знахідки урни і її вигляду, вказав розміри посудини. У них зазначено, що фрагменти урни були зібрані на майданчику діаметром близько 0,7 м (1 аршин) і склеєні. Горщик було виліплено з темної глини з домішками кварцу і декоровано по плічикам характерним «гусеничним» орнаментом [6, арк. 99].

С. А. Гатцук також розкопав 4 кургани біля с. Ларинівка, де на той час із 17 насипів, розкопаних Д.Я. Самоквасовим, залишилось лише 6. У всіх курганах були виявлені поховання за обрядом трупопокладення в ямах, а у деяких – зафіксовані ровики з перемичками. Відзначимо, що поховання в кургані № 4 можна вважати кенотафом, а поховальний інвентар кургана № 2 засвідчив наявність пережитків язичництва. Так, у південній частині курганного майданчика

зафіксовано невеличке кострище та кілька уламків кераміки. При розчистці жіночого поховання були знайдені «кусочки бронзового перстня с прилипшей к нему шерстяной тканью, железное височное кольцо» [6, арк. 126]. Крім того, С.А. Гатцуком були оглянуті кургани поблизу с. Лісконоги, що виявилися піщаними дюнами. Розкопавши один із насипів, він зробив висновок про природне його походження [6, арк. 35].

Обстежив С.А. Гатцук і Новгород-Сіверське городище в урочищі Замок (Литовський замок). Описуючи його, він констатував, що городище являє собою «...естественный обрыв, искусственно обделанный со всех сторон, за исключением южной стороны...» [6, арк. 72]. Визначив дослідник і розміри майданчика городища «127x111 аршин» (89 x 78 м) та висоту мису з південного боку, по схилу – «35 аршин» (приблизно 25 м). З південного боку городище було обнесено високим земляним валом. Висота валу на момент обстеження С.А. Гатцуком була приблизно «18 аршин» (приблизно 12,5 м). Уздовж краю майданчика городища, ймовірно – з північного боку, було видно «выемки земли», що нагадують «идущие уступами траншеи», причому одна з них проходила вздовж усього схилу «вплоть до боковых валов». Як вказує С.А. Гатцук, ці траншеї утворилися в кінці XIX – на початку XX ст. під час облаштування парку «...для гулянья и памятника поэту Пушкину». Парк був «...безрастительным (в смысле деревьев)» [6, арк. 73–74]. Звідси і ще одна назва городища, яка вказана у звіті С.А. Гатцука – «Пушкинские валы».

Шурфи, які були закладені в центральній, східній частині майданчика городища дозволили визначити не значний за потужністю культурний шар, насичений «жирним» вугіллям, та виявити «...глинисто-известняковый пласт нетронутой земли» [6, арк. 74–75]. У західній частині городища, де знаходився «...глубокий (до 15–16 аршин) овраг», було закладено траншею і встановлено потужність культурного шару 4–5 м [6, арк. 74, 76]. С.А. Гатцук пояснив це тим, що саме там скидали землю під час вирівнювання майданчика городища. На цій ділянці городища було зібрано декілька фрагментів «грубой лепной керамики» [6, арк. 76–77], можливо – роменської [3, с. 84]. Ці результати не заперечують сучасним дослідженням. Прийнято вважати, що городище Замок було заселено носіями роменської археологічної культури, а в кінці X – на початку XI ст. трансформується в дитинець давньоруського Новгорода-Сіверського [13, с. 84–85].

Зрештою С. А. Гатцук дійшов висновку, що «городища Роменського типу простираються на север приблизительно до Новгорода-Северского» [4, арк. 218 зв.]. Імператорська археологічна комісія отримала від археолога звіт, на одному із засідань XIV Всеросійського археологічного з'їзду в Чернігові С.А. Гатцук проголосив доповідь, яка викликала схвальні відгуки. О.А. Спіцин, аналізуючи звіт археолога-аматора, зауважив, що проведені роботи були незначними «вследствии неблагоприятной погоды и тревожного настроения в местном населении» [1, с. 164].

Таким чином, розвідки С.А. Гатцука фактично поклали початок планомірному археологічному дослідженню городищ на території Чернігівщини і безпосередньо на території Новгород-Сіверського Подесення.

1. А.С. Отчет о раскопках, произведенных в 1907 г. в Черниговской губ. С.А. Гатцуком // Известия Императорской Археологической комиссии – С-Петербург: Типография Главного управления уделов, Моховая, 40, 1909. – Вып. 29. – С. 164–167.
2. *Каравайко Д.В.* Памятники Юхновской культуры Новгород-Северского Подесенья / Д.В. Каравайко. – К.: ИА НАН Украины, 2012. – 276 с.
3. *Кравченко Р.* Роменские памятники на территории Новгород-Северского Полесья по материалам разведок С.А. Гатцука 1907 г. // Древности Средне-Западной России и сопредельных территорий: Материалы XXIX Международной студенческой археолого-этнологической конференции 22–25 мая 2013 года. – Брянск, 2013. – С. 80–86.
4. Краткий отчет об организации и деятельности Черниговского Предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда / [под ред. В. К. Трутовского] // Труды Черниговского Предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1908. – С. 4–12.
5. Науковий архів рукописного архіву Інституту історії матеріальної культури Російської Академії наук, ф. 3, оп. 1, спр. 403: Годовое общее собрание Императорского Русского археологического общества, 29 марта 1908 г., 250 арк.
6. Наукою архів рукописного архіву Інституту історії матеріальної культури Російської Академії наук, ф. 1, оп. 1907 р., спр. 41. О раскопках С. А. Гатцука в Малоярославском уезде Калужской губернии и городищ в Черниговской губернии, 1907 г., 180 арк.

7. Отчет председателя Общества графини П.С. Уваровой о двадцатипятилетней деятельности общества // Древности. Труды Императорского Московского археологического общества / [под ред. В. К. Трутовского]. – М., 1894. – Т. 15. – Вып. 1. – С. 49–68.
8. Протоколы заседаний Московского археологического общества // Древности. Труды Московского археологического общества / [под ред. В.Е. Румянцова]. – М.: В Синодальной типографии, на Никольской улице, 1874. – Т. IV. – Вып. II. – С. 1–40.
9. *Самоквасов Д.Я.* Северянская земля и северяне по городищам и могилам / Д. Я. Самоквасов. – М., 1908. – 125 с.
10. *Самоквасов Д. Я.* План археологических работ по собиранию и систематизации древностей Черниговщины для XIV Археологического съезда / Д. Я. Самоквасов // Труды Московского Предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда / [под ред. В. К. Трутовского]. – М.: Синодальная типография, 1906. – Вып. 1. – С. 1–21.
11. *Самоквасов Д. Я.* Выписки из дел Императорской Археологической комиссии 1860–1905 гг. и Черниговского губернского статистического комитета 1901 г., пополненные сведениями из архива графини П. С. Уваровой, о находках денежных кладов и других древностей / Д. Я. Самоквасов, П. С. Уварова // Труды Московского Предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда / [под ред. В. К. Трутовского]. – М.: Синодальная типография, 1906. – Вып. 1. – С. 41–69.
12. *Уварова П. С.* Выборки из дел Черниговского статистического комитета, Исторического общества Нестора-летописца и архива граф. П. С. Уваровой. Городища и курганы / П. С. Уварова // Труды Московского Предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда / [под ред. В. К. Трутовского]. – М.: Синодальная типография, 1906. – Вып. 1. – С. 73–93.
13. *Черненко Е.Е., Кедун И.В.* Чернигов и Новгород-Северский в эпоху создания Древнерусского государства / Е.Е. Черненко, И.В. Кедун // Начало Русской государственности в IX веке и её возрождение в первой четверти XVII века: Материалы Международной научной конференции 25–27 ноября 2012 года. – Брянск, 2012. – С. 80–86.
14. *Ясновська Л.В.* Листи С. Гатцука до В. Модзалевського / Л.В. Ясновська, О.Б. Коваленко // Скарбниця української культури. – Вип. 3. – Чернівці, 2002. – С. 144–156.

15. Ясновська Л.В. Основні етапи археологічного вивчення давньоруських старожитностей Чернігівського Подесення / Л.В. Ясновська // Тези доповідей української делегації на VI Міжнародному конгресі слов'янської археології (Новгород, Росія, 1996 р.). – К., 1996. – С. 115–117.

Jasnovskaja L. A researcher of Old Russian antiquities of Chernigov is Semen Andronovich Gatsuk. The article attempts to determine the role of zemskogo teacher S. A. Gatsuka in the study of Old Russian antiquities of Chernigov region at the beginning of the 20th century. The results of archaeological exploration on the territory of Novgorod-Siversky Podeseniya are analyzed. A conclusion is made about the beginning of archaeological research of the hillforts on the territory of Chernihiv Region and directly on the territory of the Novgorod-Siversky Podeseniya S. A. Gatsukom.

Key words: S. A. Gatsuk, hillfort, barrow, Romensky archaeological culture, Novgorod-Sivers'k Podeseniya

Ясновская Л. Исследователь древнерусских древностей Черниговщины – Семен Андронович Гатцук. В статье предпринимается попытка определить роль земского учителя С. А. Гатцука в изучении древнерусских древностей Черниговщины в начале XX в. Проанализированы результаты археологической разведки на территории Новгород-Северского Подесенья. Сделан вывод о начале археологических исследований городищ на территории Черниговщины и непосредственно на территории Новгород-Северского Подесенья С. А. Гатцуком.

Ключевые слова: С.А. Гатцук, городище, курган, роменская археологическая культура, Новгород-Северское Подесенья